

**XV-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR****Ə.H.CAVADOV***

XV-XVI əsrlər Azərbaycan dilinin inkişafında mühüm mərhələlərdən biridir. Bu dövrlərdə Cahanşah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətai kimi şair-hökmdarların söz sənətinin inkişafına göstərdikləri qayğı ana dilinin zənginləşməsi və yüksək mərhələyə çatması üçün münbit şərait yaradır. Bu dövr Azərbaycan xalqının tarixinə ana dilinin yüksəliş dövrü kimi daxil olmuşdur (Bu barədə ətraflı bax: I, 123; 2, 5-18).

Bu dövrə məxsus olan yazılı abidələri nəzərdən keçirdikdə Azərbaycan dilinin qrammatik, o cümlədən sintaktik quruluşunun yeni-yeni keyfiyyətləri meydana çıxır, əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu, fonetikasi ilə formalaşan milli Azərbaycan ədəbi dilinin tam formalaşması baş verir. «Milliyəqədərki dövr» adlandırılan bu dövrdə (bax: 3, 65-77) Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunu əks etdirən bir sıra sənət inciləri yaranır. Şərq ədəbiyyatının qüdrətli şairlərindən Fəriəddin Əttarın, hicri 884 (miladi 1479)-cu ildə azərbaycanlı şair Əhmədi Kamal oğlu Təbrizi tərəfindən tərcümə edilmiş «Əsrarnamə» əsəri, Əbri Xacə ibn Adil tərəfindən yazılmış «İxtiyarati-qəvaidi-külliyə», həmçinin «Şühədənamə», «Şeyx Səfi» təzkirəsi kimi qiymətli sənət nümunələri, Kişvəri, Həqiqi, Xətai və Füzulinin əsərləri, «Hədiqətüs-şüəda» kimi əsərlər bu dövrün leksik, fonetik və qrammatik quruluşunun tədqiqi üçün zəngin material verir.

Tədqiq olunan dövrə məxsus bəzi abidələrin dilində qədim sarsər elementinin və onun -sa, -sə variantının öz dominant mövqeyini -kim//ki bağlayıcısına tərk etməsi özünü göstərir; belə ki, şərt və qarşılaşdırma, o cümlədən, bağlayıcı sözlərlə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin əsas əlaqələndiricisi olan -sa, -sə şəkilçiləşmiş ədatının «şəriksiz hökmranlığına» son qoyulur; təkcə -sa, -sə ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrə əvvəlki dövrlərə nisbətən az təsadüf edilir. Əslində bu dövrdə -sa, -sə ilə bağlanan cümlə quruluşları tamamilə sabitləşmişdi və dilin ümumi fonduna daxil idi, yeni poetik ənənələr və dilxarici amillər yeni vasitələrlə «silahlanmış» cümlə tipləri yaradırdı. Məsələn, «Əsrarnamənin» və

* Cavadov Əhəd Həsən oğlu – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

«Şühədənamə»nin dilində -sa, -sə elementi ilə yanaşı, **kim//ki** bağlayıcıları ilə qurulan cümlələr çoxdur; bəzi hallarda isə yad konstruksiyalara rast gəlinir:

Qoymiyə sultan qoruğınə yavuş, Oni kim, allah evində izni yox /2, 62/; Və əmir Həmzə qırğıl idi, Şeybənun qənimi oldu ki, ol dəxi qırğıl idi /7,45/.

XV-XVI əsr Azərbaycan dilində həm XIII-XIV əsrlər üçün, həm də əvvəlki dövrlər üçün xarakterik olan cümlə tiplərinə təsadüf edilir, bəzi hallarda spesifik cəhətlərə rast gəlinir.

A. XIII-XIV əsr abidələrində olduğu kimi, bu dövr abidələrində də şərt¹ budaq cümlələrinin zəngin vasitələrlə formalaşmasına təsadüf edilir. Ümumtürk qatında və ortağ oğuz abidələrində diqqəti daha çox cəlb edən bu cümlələr tədqiq edilən dövrə məxsus abidələrdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi (zənginliyi) ilə meydana çıxır. Şərt budaq cümlələrinin qurulmasında iştirak edən qrammatik vasitələr bəzi hallarda qarşılaşdırma budaq cümlələri üçün də ortağ funksiya yerinə yetirir. Şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin əmələ gəlməsində aşağıdakı bağlayıcı vasitələr iştirak edir:

-sa, -sə şəkilçiləşmiş ədatı **əgər//gər** bağlayıcısı ilə və ya ayrılıqda şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrini əmələ gətirir; bəzi hallarda isə -sa, -sə ayrılıqda çıxış edir:

I. -sa, -sə şərt budaq cümləsinin komponentlərini əlaqələndirir (Bu vəziyyət Xətəinin və Füzulinin dilində diqqəti daha çox cəlb edir).

Neylərəm ol cənnəti içində dildar olmasa, Qoy anı viranə qal-sın bağçada bar olmasa (Xət., 53); Nalə tərkin qılmazam, ney tək kəsilsəm bənd-bənd (Füz., 112); Suzi-dil ilə tökülse yaşım,.. Tərk-eyləməzəm bəlayi-eşqi (LM, 33).

-Sa, -sə-nin ayrılıqda komponentləri bağlamaqda iştirakı tədqiq edilən dövrdən əvvəlki dövrlər üçün xarakterik cəhətdir. Əvvəlki dövrlər dedikdə, təkcə XIII-XIV əsrlər başa düşülmür; -sa, -sə-nin qədim «ersər» formasının tərkib hissəsində («irsə» felinin tərkibində) işlənməsinə isə XV-XVI əsr abidələrində, demək olar ki, rast gəlinmir; bu zaman -sa, -sə bütöv şəkildə («isə» şəkildə) çıxış edir:

Sən eylər isən əgər müdara, Mən yetirərəm sözümmi yarə (Xət., 44); -sa, -sə təklidə işləndiyi kimi, **əgər (gər) vər** paralelləri ilə birlikdə də işlənir. Prof. H.Mirzəzadə «əgər» bağlayıcısının abidələrin dilində yalnız XIII-XIV əsr abidələrindən üzü bəri işləndiyini qeyd edir (4, 238). Çox təəccüblü haldır ki, onun işlənməmiş və əlavələr edilmiş monoqrafiyasında bu bağlayıcının tabe etməyən bağlayıcı olduğu göstərilir (Yenə orada, səh. 229). İkinci nöqsanı, bəlkə də, kitabın tərtibində yol verilmiş texniki qüsurlar hesab etmək

¹ Maraqlı haldır ki, müasir dövrdə budaq cümlələrin sıralanma mövqeyində axırıncı yerdə duran şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələri (eləcə də səbəb və nəticə budaq cümlələri) tarixi baxımdan ön plana keçir; daha doğrusu, tabeli mü-rəkkəb cümlələr haqqında söhbətə məhz bu cümlələrdən başlamaq lazımdır.

olar, amma birinci qeyd XIII əsrdən əvvəlki dövr abidələrinin sintaksisinin (tabeli mürəkkəb cümlə səviyyəsində) diqqətlə öyrənilmədiyini göstərir. Halbuki bu bağlayıcının və onun digər variantlarının tabeli mürəkkəb cümlələrdə iştirakına müştərək oğuz abidələrinin dilində xeyli nümunə göstərmək olar:

Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mən sana gəlürəm (KDQ; 44).

Əgər dedigümin əksin edərsən, xar olursan (Oğuz).

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin və onun komponentlərinin əlaqələndiricisi olan qammatik vasitələrin diaxron istiqamətdə (hətta bəzən sinxron baxımdan) atlasını tərtib etməyin vaxtı çoxdan çatmışdır. Rus və Avropa dilçiliyində bu işin artıq ötən əsrin 50-60-cı illərində görüldüyünü nəzərə alsaq, bu sahədə nə qədər gecikdiyimizi təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir.

2. **Əgər** bağlayıcısı ya -sa, -sə ilə, ya da -sa, -sə ilə bərabər ki bağlayıcısının iştirak etdiyi cümlələrdə komponentləri bir-biri ilə əlaqələndirir; ikinci halda tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərin sayı artır. Ümumiyyətlə, bu dövrün abidələrində tabeli mürəkkəb cümlələrdə həm baş, həm də budaq cümlələrin paralel işlənməsinə, qarışıq tipli cümlələrə çox rast gəlinir. S.Əlizadə bu halı sintaktik quruluşun elastiklik qazanması, epik fikrin daha məntiqli ifadəsi kimi səciyyələndirir (bax: 5, 28-30). Bütün bunlara görə də, tədqiq edilən dövrdə, demək olar ki, TMC-nin bütün növlərinə rast gəlinməsinə baxmayaraq, onlara müasir dövrün ölçüləri ilə yanaşmaq mümkün deyil, yəni əslində sintaktik quruluş necədirsə, elə də təqdim olunmalıdır. Misallar:

Zarü bimarəm, əgər təşrif qılsan bir nəzər, Xaki-rahi məqdəmində səpmişəm gözdən gülab (Həq., 12); Əgər ah eyləsəm, torpaq olur dərləhzə ahimdən (Xət., 67); Əgər bilsəm ki, can verməsəm cana sağlıq irür mümkün, əgər can verməsəm cana, mana can bolmasun, yarəb! (Kiş., 7).

Bəzi hallarda **əgər** bağlayıcısı ilə əlaqələnən komponentlər yalnız intonasiya ilə bağlanır. Müasir dilimizdən fərqli olaraq, budaq cümlənin xəbəri iltizam-arzu formasının şəkilçisini qəbul edir (bu barədə bax: 4,369). Əgər ağriğun arta, onun içinə gir (7).

Əvvəlki dövrlərdə fəal olan bu hala XV-XVI əsr abidələrində az rast gəlinir ki, bu da, fikrimizcə, təşəkkül dövrünün sonuna doğru fel formalarında diferensiallaşmanın başa çatmaq üzrə olması ilə bağlıdır.

Əgər bağlayıcısı bu dövrdə çox hallarda öz mövqeyini **gər/gərçi** paralellərinə tərk edir və nəinki şərt, eləcə də qarşılaşdırma budaq cümlələrini əmələ gətirir. **Gər/gərçi** bağlayıcısı müştərək oğuz abidələrində o qədər fəal mövqə tutmur və H.Mirzəzadə bu bağlayıcının XIV əsrdən başlayaraq, abidələrimizdə işləndiyini söyləməkdə haqlıdır (4, 236). Ümumiyyətlə, bu dövr abidələrində **əgər//gər**, **əgərçi//gərçi**, **çün/ki/**, **ta/ki/**, **hərçənd** kimi tabelilik bağlayıcıları, demək olar ki, bütün abidələrində özünün tam poten-

sialı ilə çıxış edir (bu barədə bax: 5, 26-27).

Tədqiq edilən dövrə məxsus abidələrdə bu bağlayıcıya üç imlada rast gəlinir: a/ **gər**.

1. Şərt budaq cümlələrində: Yüzini eşq əhli gər görərsə, ey xubi-xötən, onların könlündə gəm qayğu gedər, xürrəm düşər (Xət, III); Fəqr mülkün tut, gər istignadə istərsən kəmal (Füz., 100).

2. Qarşılaşdırma budaq cümlələrində: Gər sakini-meyxanədür ki, zahidi-xəlvətnişin, Qul Kişvəri, dur, qılma eyb, anın kəmalı çoxdurur (Kiş, 24); Gər vücudim qəbr içində, yüz min il qalsa müdam, Çıxmağa bu nar eşqin üstüxanımdan mənim (Xət, 240). Yüz qəmər yüzlü sənəm gər doğsa, sənsən afitab... (Kiş., 19).

b) **Gərçi//əgərçi** – bağlayıcı bu şəkildə yalnız qarşılaşdırma budaq cümlələrində işlənir; baş və budaq cümlə komponentləri **vəli** bağlayıcısı ilə əlaqələnir: Gərçi bədnam olmuşam eşqindən, ey dilbər, sənin, bundan ayruq olmasın aləmdə bədnamım, mədəd (Həq., 15); Zülməti-zülfün əgərçi afəti-candır, vəli, Abi-heyvan şərbətidir ləli ruhəfzalığın (Kiş. 42); Gərçi düşmən tənəsindən çox cəfa çəkdim, vəli, Şükr kim, işim bekami-dustan olmuş durur (Xət, 99) və s. «Şikayətnamədə» qarşılaşdırma budaq cümləsi **əgərçi** və **əmma** bağlayıcılarının iştirakı ilə düzəlir: Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər, əmma zəbani-hal ilə cəmi sualıma cavab verdilər (Şik., 302).

c) Vər bağlayıcının bu variantına əvvəlki dövr abidələrində rast gəlinmir və ona yalnız Füzulinin dilində təsadüf olunur. «Ərəb və fars sözləri» lüğətində vər sözünün «və» «+» əgər sözlərinin qısaldılmış forması olduğu qeyd edilir (8, 91). XV-XVI əsr abidələri üzrə tədqiqatlarda (H.Mirzəzadədən başqa*) bu şəkilçi haqqında məlumat verilmir. **Vər** bağlayıcısına «Leyli və Məcnun» poemasında qarşılaşdırma, «Söhbətül-əsmar»da isə şərt budaq cümlələrində (özü də **gər** ilə paralel) rast gəlinir: Oğlan necə səbr nişə qılsın, vər səbri həm olsa nişə qılsın (LM, 20);

Gər münim ola gedər tilası, vər müflis ola gedər həyası (Dəh., 27).

Şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin bir tipi də H.Mirzəzadənin tabe etməyən bağlayıcılar sırasında təqdim etdiyi «xah» bağlayıcısı ilə düzələn tipidir. Azərbaycan dilində **istər** sözünün qarşılığı kimi işlənən bu bağlayıcı cümlə daxilində ən azı iki dəfə təkrar olunur. Bu bağlayıcıya həm də ən çox qarışıq tipli cümlələrdə rast gəlinir:

Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayinim mənim,

Xah mömin, xah kafir tut, budur dinim, mənim! (Füz, 254)

3. Şərt budaq cümlələrinin bir qisminə komponentlər çün/ki/, çü/çu variantlarında işlənən **çünki** bağlayıcısı ilə bağlanır. Müasir dövrümüzdə yalnız **çünki** variantında işlənən bu bağlayıcıya orta əsr abidələrindən üzü bəri müxtəlif şəkillərdə rast gəlinir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və digər müştərək oğuz abidələrində və eləcə də XIII-XIV əsr abidələrində **çün//çünki//çünkim** bağlayıcısı ilə şərt budaq cümlələri əmələ gəlmişdir.

* H.Mirzəzadə bu bağlayıcının yalnız şərt budaq cümlələrində işləndiyini göstərir.

da, **çünkü** bağlayıcısının «vətəni» olan digər budaq cümlələrində, o cümlədən komponentləri arasında səbəb-nəticə (nəticə-səbəb də ola bilər) mənə əlaqəsi olan cümlələrdə onunçün, onun üçün bağlayıcı birləşmələri işlənir. Bu qrammatik vasitə daha arxaıkdir və ona qədim türkdə də rast gəlinir.

Tədqiq etdiyimiz abidələrdə **çünkü** bağlayıcısının işlədilməsində ağırlıq mərkəzi səbəb-nəticə mənə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrin üzərinə düşür; onun («çünkü» bağlayıcısının) şərt və zaman çalarları epizodik xarakter daşıyır, daha doğrusu, arxaıkləşir. Deməli, belə bir qənaət hasil olur ki, bu bağlayıcının müasir semantik-sintaktik funksiyasının kökünü XIII-XVI əsr abidələrində axtarmaq lazımdır. Bağlayıcının şərt və zaman məzmununu ifadə etməsi isə bu dövrdə nisbi arxaıqlıq kəsb edir.

Şərt budaq cümlələrində bu bağlayıcıya **çün//çünkü** variantında rast gəlinir:

Çün mənim gəmginligimdən sən bolursan şadıman,

Ola yarəb, xəstə könüm günbəgün gəmnagrəg (Kış., 41);

Çünkü can getdi, bu tən, yarəb, niyə qaldı mana! (Xət., 37); Çün əbr deyilsən, olma gıryan, Çün seyl deyilsən, etmə əfğan! (LM., 34).

Zaman budaq cümlələrində isə bu bağlayıcıya **çün//çü** variantlarında rast gəlinir. Bu zaman həmin bağlayıcı **elə ki , o zaman ki** mənalarında çıxış edir:

Çün yetdi mənə, səlam qıldım (Xət., 40);

Ol peyki Səba çu mindi atı, Xoş sürdü iradətlə ilə qatı (Xət., 85); Çün ... səkkiz yaşar oldu, ulu dədəsi... dəxi vəfat etdi (7); Gəldi çün Bağdadə ol dəm Bəyazid, Barudən dşşğaru gördi ol fərid (2).

«Əsrarnamə»də bu bağlayıcının zaman budaq cümlələrində daha çox sayda işləməsinə təsadüf edilir. Nümunə üçün:

Çün sevən sevən ilə qonsa gərək,

Anləri sevudurə ilahi tezrəg (2).

B. İstər XIII-XIV, istərsə də XV-XVI əsr yazılı abidələrinin dilində səbəb və nəticə budaq cümlələrinə çox sayda təsadüf edilir. Budaq cümlənin bu iki növünə bir-birində təcrid etmək, bizcə, effekt vermir; sadəcə olaraq komponentlərin semantik münasibətinə görə səbəb-nəticə (və ya hökm-nəticə) və nəticə-səbəb ardıcılıığı ilə əlaqələnen cümlələri ayırmaq olar. Müxtəlif qrammatik-leksik vasitələrlə əlaqələnen bu cümlələr ta qədim dövrlərdən üzü bəri **anı üçün // antağının üçün, anuçün// anun için// onunçün** bağlayıcı birləşmələri ilə müşayiət olunur. Beləliklə, nəinki tədqiq edilən dövrdə, hətta ondan əvvəlki dövrlərdə – ortağ oğuz abidələrinin meydana gəldiyi dövrdə artıq **onun üçün** bağlayıcı birləşməsinin səbəb-nəticə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrdə tam normalaşması aydın şəkildə görünür: Oğul, baban sağdır, Əmma söyləməyə qorxurdum, kafərə varasan, gəndözini urasan, həlak olasan. Anuçun sənə diməzdim, canım, oğul (KDQ, 119). Təşəkkül dövrünün sonunda isə bu bağlayıcı birləşmə öz yerini **çün//çünkim//çünkü, neyçün ki** (bəzən nə və digər sual əvəzlilikləri **çün** bağlayıcısından

ayrılır və I komponentin əvvəlində işlənir), çox hallarda isə mövqeyini **ki/m/** bağlayıcısına tərk edir, bir növ «yaddaşa köçürülür». Bu fikri sübut etmək üçün XVIII əsrdən başlayaraq, müasir dövrümüzdə qədər bu bağlayıcının «fəal» mövqeyini qeyd etmək lazımdır. Bəlkə elə buna görə, ya da əlindəki materiallara əsaslanaraq, prof. H.Mirzəzadə bu bağlayıcı birləşmənin XVIII əsrdən sonra normalaşma bildiyini qeyd edir (4,234).

Xətainin dilində bu bağlayıcı birləşməsinin **ki** bağlayıcısı ilə birlikdə işlənməsi də yuxarıda söylədiklərimizi təsdiq edir:

Anunçun olmuş anın şərbəti pak **ki**, heyvan suyılən, yüz tən nəvadır (Xət.,79).

Səbəb-nəticə budaq cümlələrinin əksər tiplərində bir çox qrammatik-semantik funksiyaları yerinə yetirən **çün//çünki, çünkim** bağlayıcısı, bəzi hallarda, isə onun **çü//çü** variantları işlənir. Bu zaman aşağıdakı hallara təsadüf edilir:

1. «Çünki» səbəb-nəticə mənə əlaqəsində olan tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirir: Könlüm nəsibi çünki bəla qıldı yarədən, Tabi-bəla götürmədi, can çıxdı aradan (Kiş., 70); Çün Həqiqinin iki aləmdə sənşən dilbəri, Canını yolunda qurban qılmasa, təqsir edər (Həq., 21); Çünki səndədir bu zəhmət, cümlə rahatdır mana (Xət., 40); Zatında çü idi məhəbbət, Məhbubu görüncə tutudu ülfət (LM., 18).

2. **Çünki** bağlayıcısı komponentləri nəticə-səbəb sıralanması ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir; bu zaman bağlayıcı variantları ikinci komponentdə işlənir: Yoluna baş qoymuşam, çünki əyağım qalmaq (Kiş., 80); Əqlim itirdi Leylivü Məcnun hekayətin, Şirin yolunda oldu çü Fərhad can fəda (Həq., II); Ey Xətai, sən vücudin pak eylə gəl, Çünki pak olsa ona sərçəşmədən bir su gəlür (Xət., 86).

Bəzi nümunələrdə **çünki** bağlayıcısının variantlarından biri olan neyçün **ki** (təsadüflərdə **ki neyçün**) işlənir:

Heç əlac etmən tələb, neyçün **ki**, dərmandır mana (Xət., 36).

Göründüyü kimi, müasir dövrdə yalnız **çünki** variantında işlənən bu bağlayıcı sabitləşmə dövrünə qədər müxtəlif variantlarda, həm də təkkomponentli (çün//çü//çü) şəkildə işlənmiş, onun iki-komponentli variantı dildə bu dövrdə sabitləşmişdir. Özü də bu bağlayıcı müasir cümlələrdə yalnız səbəb məzmunu ifadə etdiyi halda, tarixən səbəb, şərt, zaman və s. məzmunlarda çıxış etmiş, bəzən onun cümlələrdə iştirakı tabeəddi funksiyaya daşmamışdır. Məhz bu zaman **çün** bağlayıcısı **kimi** qoşmasının yerliyi kimi çıxış etmiş, farsca **çü** sözünün **kimi, tək, tək** mənalarını kəsb etmişdir:

Yusif tək gördü **gün** cəmalın,

Dil düşdü zəvalə, çün Züleyxa (Dəh., 92).

Ani zəncirə çəkərlər çün fələk, hər yerində yapuşur yüz min mələk (2,35). Bu zaman müqayisə məzmunu yaranır.

H.Mirzəzadə **çün** bağlayıcısının bir çox ədat, bağlayıcı, qoşma və modal sözləri əvəz etdiyini göstərir (9).

Səbəb və nəticə budaq cümlələrin bir qismi **ki** (kim) bağlayıcıları ilə əmələ gəlir; komponentlər arasındakı bağlılıq isə zəif

olur. Həm XIII-XIV, həm də XV-XVI əsr abidələrinin dilində belə cümlələrə bol-bol rast gəlinir. «Süni birləşmə» adlandırdığımız bu cümlələrdə «ki» bağlayıcısının tabeəddi rolu nisbətən zəif olur.

Dilin ilkin dövrlərində yalnız tabeəddi intonasiya ilə müşayiət olunan ilkin hipotaktik quruluşların bilavasitə davamı kimi meydana çıxan bu quruluşlar həm də orta əsr poeziya dilinin funksional imkanlarını əks etdirir. M.H.Petersonun belə fikri yerinə düşür ki, «...Onu (ilkin parataksisi – Ə.C.), cümlələrin, tabesiz və tabeli bağlayıcıların olmadığı dövrdə birləşməsi kimi qiymətləndirmək olar» (10, 30). Fikrimizcə, qədim türk dövründən üzü bəri mövcud olan bu konstruksiyaların bağlayıcı modelləri məhz bu dövrdə (XV-XVI əsrlərdə) tamamilə sabitləşir.

Bu konstruksiyalar iki cür qurulur:

a) nəticə-səbəb sıralanması ilə;

b) səbəb-nəticə sıralanması ilə. Lakin bu dəqiq semantik düzlüş deyildir, çünki bu sıralanma müxtəlif semantik çalarlarla müşayiət olunur.

Nəticə-səbəb sıralanması ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında **ki**, (**kim**) bağlayıcısı ya ikinci misranın əvvəlində, ya da içərisində işlənir; bu isə mürəkkəb cümlə quruluşunda birinci komponentin sonudur; bu zaman birinci komponent, adətən, işin nəticəsini və ya konkret bir hökmü bildirir, ikinci komponent səbəb məzmunu ifadə edir: Bu zaman **ki//kim** bağlayıcısının aşağıdakı mövqələrinə rast gəlinir:

1. **ki//m** bağlayıcısının I misranın I komponentin sonunda işləndiyi mövqe:

Kişvərini qılma növmid, ey gözəllər şahı, kim,

Çoxdan ol biçərə ümmidlə can vermiş sana (Kiş., 6);

Südü ziyanü kəsərə düşmə, müqəyyəd olma kim,

Vəhdətə məhv olan könül südü ziyanə tən edər (Həq., 19).

Bəzi hallarda bu tipli cümlələr bir misranın daxilində yerləşir; beyt daxilində olanda poetik-üslubi paralellik yaradır:

Qədr etmən aya ki, var hilalın,

Baxman günəşə ki, var zəvalın (Dəh., 69);

Öldürmə çevrilən məni kim, yarunam sənün,

Qıl bir nəzər ki, yarı-vəfadarunam sənün (Kiş., 46).

2. **ki/m** bağlayıcısı II misranın əvvəlində //I komponentin sonunda işlənir:

Sən şəmsən uymagil həvayə!

Kim, şəmi həva verər fənayə. (LM., 26).

Düşmüşəm bir halə sənsiz natəvanü zar olub,

Kim əcəl yanımdan ayrılmaz mana qəmkar olub (Kiş., 7).

Süni birləşmə təsiri bağışlayan nümunələrin bir qismi də səbəb-nəticə sıralanması ilə düzülür. Bu tipli cümlələr iki əsas qismə ayrılır: 1) komponentlər tək-cə **ki//m** bağlayıcısı ilə bağlanır; 2) birinci komponentdə sual əvəzlilikləri iştirak edir; komponentlər ya **ki/m** bağlayıcısı, ya da intonasiya ilə əlaqələnir.

1) tək-cə **ki//m** bağlayıcısı ilə əlaqələnənlər: həm yox mənə bir

rəfiqi –həmdəm,

Kim, eyliyə bu yarama məlhəm (Xət.,3I);

Qalmadı zəbanə tabi-köftar, Kim, məgər xurşidimiş hüsnün ki, qıldı aləmi rövşən (Xət., I84);

2) Sual əvəzlilikləri və **ki/m** bağlayıcısı ilə formalaşanlar: belə quruluşlara həm müxtəlif çeşiddə, həm də çoxlu sayda rast gəlinir.

Vəh nə laçındır gözün kim mal açıb... (Kiş., 2I); Yarəb nə dərd imiş qəmi eşqin ki, aşiqə, nə fikri –dini qoydu və nə fikri –deynü xab, (Həq.,I4); Sən necə sitarəsən ki, hər şəb, Apardı qəmin göz-ümdən yuxu (Dəh.,II4).

Bəzi hallarda komponentlər yalnız tabeəddi intonasiya ilə bağlanır:

Sən onsuz qala bilməzsən, sənə ölməkdürür çarə (Kiş., 101).

Sual əvəzlilikləri ilə düzələn cümlə tipləri səbəb-nəticə budaq cümlələri üçün müasir baxımdan daha xarakterikdir. Bu əvəzliliklərin olmadığı cümlələr isə daha çox orta əsr Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dilində bu tipli cümlələrdən danışarkən prof. Ə.Abdullayev sual əvəzliyi və sual ədatı olmayan cümlələrin isə 10-dan yuxarı tipini qeyd edir (11, 312-316). Özü də müasir dilimizdə işlənən bütün variantlara XIII-XVI əsr abidələrində rast gəlinir.

Tarixən bu cümlə tiplərinin spesifik tiplərinə də rast gəlinir ki, onlara normativ qrammatikanın «gözü ilə» baxmaq olmur:

1. Birinci komponentdəki **ki** bağlayıcısı komponentlərin sərhəddini müəyyən etsə də, komponentlər arasında açıq səbəb-nəticə məzmunu yaratmır:

Gəlgil ki, düşdü suzi-fərağında cana tab (Həq., 13); Ey dilü din, siz çıxan evdən ki, dildarım gəlür (Xət., 46); Eylə üşşaqə cəfalar ki, vəfalar görəsən (Füz., 135). Bu cümlələrdə I komponentdə xəbər, əsasən, felin əmr formasında olur, II komponent nəticə, səbəb, məqsəd məzmunları ifadə edir.

2. **Ki** bağlayıcısı və sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn maraqlı cümlə tiplərindən biri də konkret bir ləkəmin baş cümlədə qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırıldığı tiptir; bu tipli cümlələrdə II komponent həm birinci komponentdəki işin nəticəsini, həm də həmin ləkəmin təyinedicisi kimi çıxış edir.

Nə şərbətdir gəmin **kim**, içdigimcə əksilir səbrim, Nə sehr eylər rüxün kim, baxdığımca rəğbətım artar (Füz., 46).

Nə insansan, sən ey can **kim**, cəmalın həqqə məzhərdir (Xət., 28).

Bu canı məndən algil kim, irür həm muzdü, həm minnət (Kiş., 8)

Qoşulma xarakteri daşıyan bu cümlələrdə təyinlənən ləkəmlər aydın nəzərə çarpır və II komponentdə təzahür edən nəticə və səbəb məzmunları ilə üzvi şəkildə qaynaq-qarışır.

Bəzi hallarda təyinlənən üzv daha qabarıq şəkildə meydana çıxır, budaq cümləsinin təyinedici funksiyası birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da artıq başqa növlü tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir. Həmin cümlələr səbəb-nəticə budaq cümlələri deyil. Bu barədə az sonra danışılacaqdır.

Səbəb-nəticə budaq cümlələrinin bir qismi dərəcə-nəticə sıralanması ilə düzülür və bu zaman baş cümlədə dərəcə məzmunu ifadə edən sözlər işlənir:

Ğeyrətim ol həddədür zülfi-pərişanlığa kim, İstəməm badisəba kim, ola yoldaşın sənin (Kiş., 50).

Ol qədər dünyalıq ona verəyim ki, baylardan bay olsun (7, 43); Atəşi-eşqində, ey xunxarə gözlü dilbərim, Öylə yaranmışdır bu bağrım, yoxdurur dərman ona (Xət., 31).

Ğəmindən başə dün həsrət əlilə o qədər vurdum ki, sübh olunca mürdə cismimi torpağə tapşurdum (Füz., 230).

Bəzi hallarda bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsində məqsəd məzmunu ön plana çəkilir və bu zaman artıq bu tipli cümlələr səbəb-nəticə budaq cümlələrinin cərgəsindən ayrılır. Məqsəd budaq cümlələrinin ayrıca növ kimi ayrılması bu dövr abidələrinin dili üçün xarakterik sayıla bilməz. Çünki məqsəd məzmunu ifadə edən cümlələrdə də səbəb-nəticə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrin «izi» görünür:

Adam saldı zindanbəginə ki, bu quli qaranqulu bir dar yerdə saxlasun (7, 42). Aldım qələmi ki, namə yazım, əhvali-dilim kələmə yazım (Dəh., 53).

XIII-XIV əsr abidələrində olduğu kimi, bu dövr abidələrində də məqsəd budaq cümləsinin kəmiyyət etibarilə azlığı diqqəti çəkir. Əslində bu cümlələr semantikasını ilə səbəb budaq cümlələrindən o qədər də ayrılır.

Məqsəd budaq cümlələrinin **ta//ta ki** bağlayıcısı ilə işlənən spesifik tipinə isə, XIII-XIV əsrlərdən fərqli olaraq, bu dövrdə təsadüf edilmir.

Müq. üçün: Ol bixəbərə söylə ki, ta qalmaya nadan (Nəsimi).

C. XV-XVI əsr abidələrində rast gəlinən maraqlı cümlə tiplərindən biri də təyinlənən üzvü qabarıq verilən, mövcud dərslük və monoqrafiyalarda təyin budaq cümləsi kimi təqdim edilən tabeli mürəkkəb cümlələrdir. (Bu barədə ətraflı bax: 11, 240-243; 12; 353-354). H.Mirzəzadənin fars dilinin sintaktik qaydalarının təzahürü hesab etdiyi bu cümlələrə (4, 357-358) əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bu dövrün abidələrində bol-bol rast gəlinir. Tam qətiyyətlə demək olar ki, ortağ oğuz abidələrinin dilində nisbətən az təsadüf edilən, XIII-XVI əsrlərdə isə tam sabitləşmə keçirən bu cümlə tipləri tədqiq olunan dövrdə müxtəlif çeşidlərdə işlənir və əlbəttə, təkcə təyin yox, digər budaq cümlə tiplərini də əmələ gətirir.

XV-XVI əsrlərə qədər bu tipli mübtəda, tamamlıq, təyin və zaman budaq cümlələrinə rast gəlinir. Maraqlıdır ki, tədqiq etdiyimiz dövrdə də məhz təyinlənən üzvü qabarıq şəkildə verilən cümlə tiplərinin əksəriyyəti «qəlib»in funksiyasından asılı olaraq mübtəda, tamamlıq, təyin və zaman budaq cümlələridir; bəzi hallarda «qəlib» yiyəlik hallı olur və onu təyin budaq cümlələrinə aid etmək mümkündür.

Təyinlənən üzvü qabarıq verilən cümlələrdə təyinlənən üzv əksər hallarda **ki//kim** ədatı ilə birlikdə çıxış edir. Bu cümlələri

baş cümlədəki «qəlib»in funksiyasından asılı olaraq, aşağıdakı budaq cümlə növlərinə ayırmaq olar:

a) Mübtəda budaq cümlələri – Cənnəti-rizvan ki derlər, ol səri-kudur manna (Xət., 95); Dövləti-baş ki derlər, dövləti-didar imiş (Füz., 179). Hər badə ki, sənsiz içirəm bəzmi-bələdə, Xunab olub, əlbəttə, çıxar didərəimdən (Füz., 275).

Bir türfə sənəm ki, əqli kamil,
Gördükdə onu, olurdu zail (LM., 20).

b) Tamamlıq budaq cümlələri – Kətan köynək ki geymişsən, anı bərgi-səmən derlər (Kiş., 17); Ol şey ki, ölüdür, onda yoxsan, Ol tən ki diridir, onda çoxsan (Xət., 78); Bir at kim Həzrət şeyxin bəyğiri idi, oğurladılar (Şeyx Səfi, vərəq 551).

c) Zaman budaq cümlələri^c – Ol çağ ki günəş gögün ucinə yetdi və cəhan ʿYəqubun köksi kimi göynülü oldi, Yusif susuz olub Ravilə dedi (7, 45).

ç) Təyin budaq cümlələri – Ol pərivəş kim mələhət mülkünün sultanıdır, hökm onun hökmüdür, fərman onun fərmanıdır (Füz., 144); Bir şişə ki oldu parə-parə, Peyvəndinə hiç varmı çarə (LM., 168). Ol türki – pərivəş ki gözü eyni bələdur, Mehrabi-qəşi billə gözü qiblənümadur (Kiş., 13).

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik təşəkkülünün sonuncu pillələrindən olan XV-XVI əsrlərə məxsus dil abidələrinin sintaksisi bir sıra səciyyəvi cəhətlərə malikdir. Əslində ümumtürk qatında və ortaq oğuz abidələrində təsadüf edilən tabeli mürəkkəb cümlə quruluşları bu mərhələdə tamamilə sabitləşir; komponentlərin əlaqələnməsində iştirak edən müxtəlifliklər yaranır; bir çox hallarda normativ cümlə tipləri ayırmaq olmur. Komponentlər arasında işlənən zəngin qrammatik vasitələr qarışıq semantik əlaqələrlə vəhdətdə çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.
2. Xəlilov Ş.X. «Əsrarnamə»nin dili. Bakı, 1988.
3. Budaqova Z.M., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı, 1992.
4. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
5. Ализаде С.Г. Азербайджанский литературный язык XVI в. АДД. Баку, 1992.
6. Халилов Ш.Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV века «Асрарнамэ». АҚД, Баку, 1974.
7. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidələrində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında. Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, 1962. № 8. s. 41-49 («Şühədnamə»yə aid nümunələr bu məqalədən götürülüb).
8. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985.
9. Mirzəzadə H.İ. «Yazılı abidələrimizin dilində işlənən çün və çün bağlayıcısı haqqında», ADU-nun Elmi Xəbərləri, Bakı, 1965, № 2
10. Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка. М.П. ч. 1923.
11. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.
12. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili

- (Sintaksis). Bakı, 1985.
13. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilində yiyəlik halın sintaktik vəzifəsi. Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin «Elmi Əsərləri» № 4, 1978.

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

1. Kiş. – Kişvəri. Əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1984.
2. Xət. – Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri (2 cildə). I cild, 1975; II cild, 1976.
3. Dəh. – Şah İsmayıl Xətai. Dəhnamə. Bakı, «Gənclik», 1982.
4. Füz. – Məhəmməd Füzuli. Əsərləri (beş cildə). I cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1958.
5. LM. – «Leyli və Məcnun»; M.Füzuli. Əsərləri (beş cildə). II cild, Bakı, 1958.
6. Həq. – Cahanşah Həqiqi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1986.
7. Шейх Сяфи – («Шейх Сяфи тязкиряси») – Тезкире рукопись XVI в. Ленинградская Государственная библиотека им. М.Е.Салтыкова-Шедрина. Каталог Ханькова, 91, (фотокопия).
8. KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtibçilər: F.Zeynalov. S.Əlizadə. Bakı, Yazıçı, 1988.
9. Oğuz – Oğuznamə. Çapa hazırlayanı S.Əlizadə. Bakı, Yazıçı, 1987.

СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XV-XVI ВВ.

А.Г.ДЖАВАДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сложноподчиненные предложения в азербайджанском литературном языке XV-XVI вв., исследуются сложноподчиненные предложения с придаточными предложениями условий причинно-следственные, а также с ярко выраженными определяемым членом. В результате исследования выясняется, что не всегда оправдан подход к сложноподчиненным предложениям того периода с позиций лингвистических параметров современности, т.к. они обладают целым рядом интересных и специфических особенностей.